

СЛОВО МОВЛЕНЕ: ЗНАЧЕННЯ СЛОВА В АКТОРСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

У статті йдеться про значення повноцінного масштабного та якісного функціонування української мови. Стаття адресована як фахівцям, так і широкій аудиторії. Нагальність загострення уваги на нормативності вимовляння зумовлена вадами нинішньої мовної практики в Україні.

Ключові слова: українська літературна мова, орфоенія, суспільне значення.

В статтє речь идет о значении полноценного масштабного и качественного функционирования украинского языка. Стаття адресована как специалистам, так и широкой аудитории. Безотлагательность заострения внимания на нормативности речи обусловлена недостатками нынешней языковой практики в Украине.

Ключевые слова: украинский литературный язык, орфоэпия, общественное значение.

The article about the importance of competent full-scale and quality functioning of the Ukrainian language is aimed at both specialists and vast audience. The urgency of focusing on standard language is prompted by imperfections of language usage in Ukraine nowadays.

Keywords: Ukrainian literary / standard language // standard Ukrainian, orthoepy, social importance.

Слово на сцені мовознавча наука визначає як особливий вид (жанр, стиль) загальнонаціонального усного літературного мовлення. У сценічному мистецтві мовлення є одним з основних виражальних засобів майстерності актора, в устах якого саме й розкривається чарівність слова, що увібрало в себе образи живої дійсності.

Ще з 1870 року у вітчизняному мовознавстві (І. О. Бодуен де Куртене) було вже розрізнення термінів, яке потім розгорнув французький лінгвіст Ф. де Соссюр, а саме: французьке «langue» (лянг), що відповідає російському «язык», а українському — «мова», і французьке «parole» (пароль), що відповідає російському «речь», а українському — «слово», «мовлення». Тому найвідповіднішим терміном для визначення виду (жанру) українського слова на сцені треба вважати «сценічне слово» (або «сценічне мовлення») [5, 13].

На думку вчених, сценічне слово, як і писемна мова художньої літератури, розвивається на основі доцільного, етично виправданого використання всіх мовних розгалужень національної мови, усіх її виражальних засобів. Тобто конкретно сценічне мовлення розуміється як цілком сучасне, вбираюче в себе живу розмаїту українську мову з її національними властивостями. Піднесе-

не на високий рівень досконалості, мелодійності, чистоти звучання, воно лише в мистецьких цілях може припускати архаїчні, діалектичні й інші характерні для певної образності відхилення від літературної норми.

Істотною рисою жанрових властивостей сценічного мовлення є те, що воно виконавське. Його творче призначення — виконувати, розкривати висловлені в художньо-літературних образах певні ідеї творів. Саме звідси формуються особливості мовлення актора, який являє собою посднувальну ланку між автором і глядачем. Щоб виконувати цю функцію, акторові потрібно досконало володіти культурою сценічного мовлення, знати його закони.

Але у театрах часто стала виявлятися прикра недооцінка ваги слова у сценічній майстерності, хоч відомо, що недоліки у сценічному мовленні спотворюють якість вистави і нівечать творчі можливості діячів сцени. Саме на це звертали увагу славетні корифеї театру.

К. Станіславський не раз наголошував, що для актора слово «не просто звук, а збудник образів». Визначаючи, що «слово, яке є останнім і вищим ступенем впливу актора на глядача, являє собою складний конгломерат, узагальнюючий цілий ряд фізичних дій митця» [6, 500], він вимагав

також, щоб слово не стало порожнім зряддям дії актора на сцені. Якщо актор не досягає високої якості сценічного мовлення, він відчувається непевним, скутим у творенні образу, а тому збивається на манівці штучності.

В. Немировича-Данченка дуже турбувала за-недбаність слова у деяких театрах, те «що в основу всього виховання актора не покладена у нас необхідність відливати у слово все те, що називаємо переживанням» [3, 212]. Розглядаючи компоненти, з яких складається акторська майстерність, він зауважує, що «все це набере остаточної форми лише тоді, як увіллється в слово все неподільно: і темпераментні переживання, і пластика» [3, 213]. «Увіллється в слово», яке яскраво визначить, виправдає всю решту елементів акторських хвилин на сцені. Лише тоді все набуває викінченої форми. Слово стає вінцем творчості, воно ж має бути і джерелом усіх завдань — психологічних і пластичних.

Дбайливо ставилися до сценічного мовлення в акторській майстерності видатні діячі українського театру. Славнозвісний П. Саксаганський у своєму зверненні «До театральної молоді» підходив до сценічного мовлення, як «до найбільш трудного, найбільш відповідального в роботі актора» [4, 126]. Досвідчений режисер багатозначно попереджав молодь: «Вживаючи інші сценічні засоби, актор може тільки вдало або невдало зіграти свою роль. Неправильною ж подачею слова, тоном, акцентуванням він може покалічити не лише образ свого героя, але і всю ідею автора» [4].

«Як показує вся творча історія Заньковецької, — читаємо у дослідженні С. Дуриліна, — вона належала до числа тих великих художників сцени, які ясно і до кінця розуміли, що слово є найбільшою цінністю, яка належить людині, і лише їй. Тільки людині дано діяти у слові. Актор добре озброєний у своєму мистецтві: рух, жест, танок, але тільки слово є його власною, лише йому приналежною зброєю, найсильнішою з усіх і здатною здобувати величезні перемоги. Актор, який позбавлений будь-якої допомоги режисера, костюмера, бутафора, декоратора, освітлювача, але чудово володіє зброєю слова, всемогутній — він може, користуючись лише самою цією зброєю, надихати глядачів великою думкою, потрясати їх життєвою правдою, викликати ридання, розкоти сміху, і, навпаки, драматичний актор, озброєний усіма засобами режисури та іншими, безсилий, якщо не володіє зброєю слова. Це переконання Заньковецької багато разів нею висловлене...» [1]. І вона особисто виключно ревно ставилася до свого слова на сцені.

Повчальним є досвід таких майстрів сценічного слова як М. П. Старицький та М. Л. Кропивницький. Дослідження творчості Старицького-режисера показує, що слово у його виставах було найважливішим засобом розкриття сценічних образів, передумовою акторської майстерності. Є також чимало свідчень про винятково наполегливу працю М. Кропивницького над удосконаленням акторського сценічного мовлення у процесі роботи над втіленням сценічних образів: «Мова персонажів теж шліфувалася під час проб: знімалося зайве, лишалося чітке, дохідливе, образне, органічне персонажеві, легке для виголошення» [2, 244]. Кропивницький мав дуже широку популярність як чудовий майстер українського сценічного слова. Збереглися у звукозапису деякі з поетичних творів Тараса Григоровича Шевченка у виконанні Марка Кропивницького. Велика користь молодому акторові може бути також від прослуховування записів з голосу Ю. В. Шумського, А. М. Бучми, І. О. Мар'яненка та багатьох сучасних діячів сцени старшого покоління — Анатолія Паламаренка, Неоніли Крюкової, Олександра Биструшкіна, Бориса Лободи, Володимира Смотрителя, а також талановитої молоді, на кращих зразках виконання нею драматичних ролей можна чимало навчитись і сценічного мовлення.

Ця патріотична традиція — любов до рідного слова — йде з глибин історії.

Мовлення фізично виявляється у складних діях мовного апарату людини, у її диханні, у голосі та нервово-мозкових процесах. Складність сценічного мовлення як мистецького засобу ще більша. Воно має виявити і втілити образну суть задуму автора через багатство техніки мовлення, орфо-епічно-інтонаційну, логічну та емоційно-образну дієвість слова. Названі взаємодіючі компоненти — дихання, голос, артикуляція, дикція та орфоепія, словесний наголос, логіка мовлення та його виразність — входять до складу сценічного мовлення. «Подача слів на сцені, — ділиться своїм досвідом П. К. Саксаганський, — вимагає еластичного, з широким діапазоном голосу. Гнучкий голос може легко змінювати тембр і тон вислову. Чіткість вимови — важлива річ, коли актор чітко вимовляє на сцені, то жодне слово не пропадає для публіки, і між ним та глядачами ніколи не припиняється близький контакт. А кому цікаво слухати актора, який тихо і невиразно щось мимрить...» [4, 128–129].

Майстерність сценічного мовлення, як і іншого мистецтва, має технічну основу — «техніку мовлення» з тією особливістю, що вона слугує не так зовнішньою формою, як носієм ідейно-художніх завдань змісту та ознак національної специфі-

ки. Так, артикуляція (отже й дикція) зумовлюється фонетичною системою будь-якої мови, якій властивий особливий уклад органів мовлення, певне їх напруження й аналогічні особливості.

Якщо актор не засвоїв мовної артикуляційної бази певної національної (в цьому разі — української) мови, він вимовлятиме її звуки, слова, фрази з акцентом, зумовленим його власною мовною базою. Акцент може виявлятися по-різному, але він ніколи не бажаний на сцені, якщо тільки саме акцентування не диктується художніми засадами образу.

Сценічне мовлення, розраховане на чітке сприймання його зі сцени широкою масою глядачів навіть у складних акустичних умовах, загалом специфічне за своєю вимовністю. Вимова визначає якісний рівень усього мовлення, цілеспрямовує всі його компоненти. Вимова в сценічному мовленні є не лише його зовнішньою формою, а й важливим виразним засобом акторської гри поруч з інтонацією. Вимова як початкова стадія в сценічному мовленні є одночасно своєрідним вступом до великого мистецтва слова — носія глибоких ідей, високого натхнення. Тож досконалість вимови — не лише технічна вимога, а конечна умова високого рівня ідейно-естетичного звучання сценічного мистецтва, зокрема, національного його колориту, що виявляється в мовленні. Суть досконалої вимови на сцені полягає насамперед в її правильності. Розвивається ж вимова відповідно до ідейно-естетичних засад сценічного мистецтва слова за встановленими сучасними нормами орфоєпії.

Український народ упродовж своєї нелегкої історії творив і плекав рідну мову. Залишитися на рівні найрозвиненіших мов світу вона може лише тоді, коли ми й далі берегтимемо її як найцінніший скарб, пильнуватимемо її норми. Під нормою літературної мови розуміємо сталі і загальноновживані граматичні форми, прийнятий у суспільній практиці словниковий склад та загальноновизнані правила вимови й правопису. Норма літературної мови має велике суспільне значення: єдина мова — єдиний народ. Тож не роз'єднуймося за окремими говірками, поширюймо усталені в літературній мові слова, словоформи та словосполучення.

Давно склалися в українській літературній мові норми вимови. Їх дотримання — обов'язкова вимога до всіх, хто користується нею в будь-якій сфері суспільного життя. Правильна літературна вимова надає мовленню краси, чарівності, привабливості, сприяє кращому й глибшому засвоєнню висловлюваної думки, донесенню до слухачів почуттів і роздумів. Правильна літературна вимова допомагає краще засвоїти зміст сказаного. Непра-

вильно вимовлене слово, навіть окремі звуки в ньому, заважають вникнути у його суть і можуть стати причиною спотворення змісту. Різні помилки у вимові слів та в їх наголошуванні викликають невдоволення. Це заважає мові задовільно виконувати комунікативну функцію. Безперечно, правильна літературна вимова, правильне звукове оформлення слів сприяють мовному спілкуванню людей, а неправильне — гальмує його.

Причини орфоєпічних, або вимовних, помилок різні. Найчастіше вони трапляються під впливом діалектного оточення і пояснюються невмінням відрізнити звукові норми, властиві літературній мові, від вимови відповідних звуків у рідному для мовця говорі. Деякі орфоєпічні помилки зумовлені незнанням звукових закономірностей споріднених мов і невмінням їх розмежовувати. Найчастіше помилки трапляються від того, що той, хто користується літературною мовою, не знає добре правил її вимови або невимогливо ставиться до свого мовлення, завдаючи цим шкоди і собі, і тим, хто його слухає. Величезна кількість різних помилок пояснюється тим, що тривалий час серед багатьох українців українська мова не виконувала функцій рідної мови, якою думають, спілкуються в усіх сферах життя. Вона була непотрібним додатком до «престижнішої» мови. Деяких дітей звільняли від вивчення рідної мови. Усі недолатності є наслідком мовної невибагливості, нерозрізнення лексичних та граматичних засобів української й російської мов, безоглядного перенесення в українську мову чужих слів і висловів. Найприкріше в цьому те, що таких помилок припускаються люди, котрі за своїм покликанням і становищем у суспільстві мали би бути взірцем української літературної мови, прикладом для решти мовців. Національну мову творить народ, а її відшліфована форма — літературна мова — викристалізовується внаслідок зусиль митців слова. Українська мовна територія досить велика. Тому все на ній не може стати надбанням літературної мови. Поняття літературна мова і загальнонародна мова не тотожні в усіх народів.

Милозвучність нашої мови створюється багатьма компонентами. Вона потребує належної фонетичної організації. Милозвучність вимагає свідомого уникання незграбності в поєднанні звуків, послідовного й неухильного дотримання норм правильної вимови.

Є спеціальна наука про правильну літературну вимову звуків, звукосполучень і слів. Називається вона орфоєпією (від грецького *orthos* — правильний і *epos* — мова). Ця ділянка лінгвістики вивчає

й визначає закономірні риси нормативно правильної вимови будь-якої національної літературної мови на певному історичному етапі її розвитку. У ширшому плані орфоєпія охоплює акустичні та артикуляційні компоненти правильної вимови голосних і приголосних звуків у їх сполученнях, у словах, фразах, мовному потоці, включаючи вимовну сторону словесного наголосу й інтонації. Таке широке розуміння орфоєпії, як свідчить практика викладання, чи не найбільше пасує до жанрових властивостей сценічного мовлення, що характеризується своєю цілеспрямовуючою вимовністю. Вже давно склалися й правила української літературної мови, що їх вивчає українська орфоєпія. Вони забезпечують єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм. Орфоєпія — самостійна дисципліна у мовознавчій науці — має велике значення в піднесенні культури мови, особливо в наш час.

Орфоєпія (правильна вимова) українського сценічного слова саме й призначена бути надійним засобом плекання слова на сцені. Звуків сучасного українського національного мовлення з варіантами, відтінками, призвуками маємо багато. Для актора на сцені це має істотне значення, бо, як відомо, його завдання й полягає в тому, щоб за даним текстом твору відтворити величезне багатство звучання живого літературного мовлення.

В Україні питання культури української мови стоїть принципово інакше, ніж у національно благополучних суспільствах, бо його драматичним тлом є багатостраждальна історія нашої мови, століття прямих заборон і переслідувань або прихованого витіснення з публічного вжитку, цькування, аж до фізичного знищення, бездоганних знавців української мови, виразників духу і генія цієї мови. Бути носієм органіки української мови — в Україні завжди означало бути причетним до справи нелегкої, а то й небезпечної і вимагало не лише особливого мовного таланту, а й громадянської мужності.

І нині питання про культуру повсякденного мовлення українців не втратило драматизму. Воно не зводиться до клопотів професійного вдосконалення мовців, а стосується долі рідної мови взагалі. І є частиною ширшого питання про масштаби і якість суспільного функціонування української мови. Життя не дуже пестить нашу мову на шляху до утвердження її в різних сферах спілкування. З різних причин у минулому багато українців були позбавлені можливості добре опанувати літературну мову.

Витіснення української мови з багатьох сфер публічного спілкування призводило до нехтування її функціональними можливостями, до «завмирання»

багатьох природних форм вираження, які за умов потужного тиску зросійщення заміщували форми спотворені, аж до так званого суржику. Втрата природності й краси, засилля кальок з російської та суржику позбавляють мову унікальності, зменшують конкурентоздатність української мови в публічному й приватному мовленні, компрометують її, дають аргументи її недругам. Низький рівень мовної культури і в сучасних засобах масової інформації.

Настійна суспільна потреба вимагає від кожного невпинно дбати про досконале знання рідної мови, неухильно протистояти псуванню української мови, обстоювати її право бути собою і розвиватися, реагувати на зміни життя, виходячи з власної природи, а не в чужій моделі.

У незалежній Україні українська мова в усій її чистоті і красі має посісти належне їй місце. Слово акторів, лекторів, дикторів та інших працівників радіо і телебачення, вчителів, викладачів має бути взірцем. Носіями зразкової української мови повинні стати державні діячі, урядовці...

Тим часом матеріали наших засобів масової інформації засмічені надмірною кількістю невмотивованих чужих слів, ненормативними наголосами. Мовні недоладності трапляються навіть у важливих державних документах. Щедро постає державу суржилом Верховна Рада. Не бракує джерел суржику й поза Верховною Радою. Диктори українських теле- й радіоношин, відомі актори припускаються прикрих помилок.

У виступах багатьох людей часто можна почути посилення на цивілізовані держави. Та не всі пам'ятають, що однією з ознак цивілізованості держави є її ставлення до мови. Зразком такої держави можна вважати Францію, де уряд уживає діяльних заходів для піднесення культури французької мови, для плекання її чистоти та утвердження престижу, послідовно веде боротьбу проти засмічення мови корінного народу непотрібними запозиченнями з інших мов. Це при тому, що французькій мові на рідній землі ніколи ніщо не загрожувало. Цілком відмінні обставини існування та розвитку української мови.

Багаторічний педагогічний досвід переконає: культура мови — культура думки. Вона забезпечує історичну неперервність духовної культури народу. Як основа духовності народу мова є підмурком існування нації. Зберігаючи рідну мову, народ зберігає себе. Звертання до культури мовлення — спосіб апелювати до мовної та національної гідності українців. На часі гостра потреба подбати про те, щоб підвищити рівень мовно-національної вихованості народу.

Література

1. Дурилін С. М. М. К. Заньковецька / С. Дурилін // Київ. — Журн. «Мистецтво», 1954. — № 2. — С. 25.
2. Марко Лукич Кропивницький : Збірн. статей, спогадів і матеріалів. — К. : Мистецтво, 1955. — 530 с.
3. Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие ; сост., ред. и примеч. В. Я. Виленкин / В. И. Немирович-Данченко. — М. : Искусство, 1952. — Т. 1. Статьи. Речи. Беседы. Письма. — 442 с.
4. Саксаганський П. К. Думки про театр / П. К. Саксаганський. — К. : Мистецтво, 1956. — 232 с.
5. Сокирко Л. Г. Слово актора: поради з орфоєпії українського сценічного мовлення / Л. Сокирко. — К. : Мистецтво, 1971. — 56 с.
6. Станіславський К. С. Робота актора над собою / К. С. Станіславський. — К. : Мистецтво, 1953. — 672 с.

Рекомендована література

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / Заг. ред. О. Сербенської : Посібник. — Львів: Світ, 1994. — 148 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : Навч. посібник для студентів університетів / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.

4. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1980. — 232 с.

5. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка / В. С. Ващенко. — Х. : вид-во Харківського держ. університету, 1963. — 252 с.

6. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь. — ВТФ «Перун», 2005. — 888 с.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь. — ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

8. Єрмоленко С. Я. Довідник з культури мови (Посібник) / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Н. М. Сологуб ; [та ін.]. — К., 2005. — 400 с.

9. Жовтобрюх М. А. Слово мовлене. Українська літературна вимова / М. А. Жовтобрюх. — К. : Знання, 1969. — 48 с.

10. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький ; вид. третє, доп. і перероб. — Дрогобич : Відродження, 1992. — 144 с.

11. Карасьов М. М. К. С. Станіславський і сценічна мова / М. М. Карасьов. — К. : Мистецтво, 1963. — 162 с.